

УДК 342.1(477)

ЩОДО ПИТАННЯ ОСНОВНИХ ЦІННОСТЕЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Свєген РЕНЬОВ,

аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

SUMMARY

The paper analyzes the content and structure of the system of constitutional values of Ukraine, which is enshrined in the text of the Basic Law and covers a wide range of values – from one group concerning the person, citizen and civil society to another, which regulates the issue of the Ukrainian state, as well as government organizations. It also carefully explores the issue of the recognition of the person as the highest social value – it should be noted that in 18 years of functioning of the Basic Law the dominant position of the person, its life and health in the hierarchy of social values is reasonably questioned, and the idea of freedom, on the contrary, is the key achievement and further benchmark for all citizens of Ukraine.

Key words: constitutional order, principles of the constitutional order, main constitutional values, system of constitutional values, content and structure of the system of constitutional values.

АНОТАЦІЯ

Аналізуються зміст та структура системи конституційних цінностей України, які закріплені в тексті Основного Закону та охоплюють широкий діапазон цінностей – від однієї групи, що стосується людини, громадянина та громадянського суспільства, до іншої, яка регулює питання української державності, а також організації влади. Ретельно досліджується питання визнання людини як найвищої соціальної цінності.

Ключові слова: конституційний лад, основи конституційного ладу, основні конституційні цінності, система конституційних цінностей, зміст та структура системи конституційних цінностей.

Постановка проблеми. Актуальність питань, пов'язаних з конституційним ладом, обумовлюється особливим ставленням законодавця до нього. Відповідно до ст. 5 Конституції України право визначати та змінювати конституційний лад належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Це положення першого розділу Основного Закону ще раз підтверджується вже в 13 розділі, де в ст. 156 прописана ускладнена процедура внесення змін до 1, 3 та 13 розділів Конституції, яка вимагає затвердження змін всеукраїнським референдумом [1]. Таке шанобливе відношення законодавця до конституційного ладу спричинене тим, що він втілює у конституційно-правову практику цілу низку найвпливовіших цінностей, які у своїй сукупності і складають дороговказ до демократичного розвитку держави. Згадані цінності виступають в якості моральних та політико-правових ідей і принципів, на які законодавець спирається як під час становлення конституційного права нашої держави, так і зараз, коли іде активний процес реформування, вдосконалення вітчизняного законодавства.

Мета статті. Питання досліджували такі вчені, як Ф.В. Веніславський, О.Г. Кушніренко, Ю.М. Тодика, І.В. Яковюк та інші науковці. Попри те єдиної думки щодо змісту та структури системи цінностей досі немає, що спонукало нас у рамках дослідження узагальнити позиції різних вчених, звернувши увагу на однієї ціннісної картини.

Вклад основного матеріалу. Людству в цілому і кожному народу зокрема для забезпечення свого майбутнього потрібна морально-ціннісна, правова система координат. Пронизуючи суспільне буття і суспільну свідомість, правові цінності виступають своєрідним джерелом, «контрольними еталонами» мотивації вчинків людей. Охоплюючи усі сфери суспільного життя, система цінностей і відповідних їй принципів засновується на історичному досвіді

людства. Безумовно, цінності можуть змінюватися і при тому інколи радикально. Зміни історичних умов не можуть не позначатися на стані політичної і правової культури, які внаслідок цього зазнають еволюції. На зламі кожної з епох, переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, від однієї моделі державності до другої спостерігається, з одного боку, нищівна критика системи цінностей, на якій була заснована попередня система (модель), а з другою – формування нових цінностей і принципів [2, с. 6].

Треба зазначити, що специфіка конституційних цінностей пов'язана з особливостями конституційного права як галузі права. З одного боку, будучи самостійною галуззю права, конституційне право має власний предмет і систему, з іншого – воно виконує системоутворюючу функцію по відношенню до галузевих систем правового регулювання, окреслюючи конституційні межі їх самостійності. Значення конституційних цінностей, які отримують своє відображення через систему конституційних принципів, виражається в тому, що вони детермінують законотворчий процес, закріплюють критерії конституційності норм права [3, с. 23].

О.Г. Кушніренко цілком справедливо вказує на те, що чинна Конституція України містить базові цінності конституційного ладу перш за все в 1 розділі «Загальні засади» [4, с. 15].

Для більш ґрунтовного дослідження цього питання можна також використати й такий підхід, коли базові цінності поділяються на дві групи: перша складає ті ідеї, що містяться в преамбулі Конституції, а друга – вже згадані положення першого та деяких інших її розділів.

Преамбула Основного Закону стисло визначає ті генеральні цілі, задля досягнення яких і приймається Конституція (забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; зміцнення громадянської злагоди на землі України;

розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави). Названі цілі визначають цінності, які посідають провідне місце в усій ієрархії суспільних цінностей, а тому слушно вважаються загальнолюдськими, загальноцивілізаційними. Будучи закріплені в преамбулі Конституції України, вони становлять ціннісну основу як її самої, так і суспільного ладу загалом, визначають обличчя незалежної України [5, с. 5].

Зміст преамбули Основного Закону України дає змогу виокремити такі базові конституційні цінності: а) моральні (Конституція приймалася з усвідомленням відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми нинішнім та прийдешніми поколіннями); б) загальносоціальні (Конституція приймалася з піклуванням про зміцнення громадянської злагоди на землі України); в) ідеї демократії (Конституція прийнята від імені народу, є вираженням його суверенної волі; її прийнято з прагненням розвивати і зміцнювати демократичну державу); г) державно-правові та історичні (Конституцію прийнято на основі багатовікової історії українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення та з метою розвитку і зміцнення правової держави); р) гуманістичні та цінності добробуту (Конституцію прийнято з турботою про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя та з прагненням розвивати і зміцнювати соціальну державу) [6, с. 123–124].

Преамбула є орієнтиром у практичній діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, посадових і службових осіб та громадян, визначає загальну лінію правотворчої діяльності, вказує стратегічний напрям конституційного і нормативно-правового регулювання в цілому. Положення преамбули в концентрованому вигляді виражають вихідні політико-правові ідеї, які пронизують весь зміст Конституції. Вона є єдиним, цілісним за своєю юридичною природою документом, а тому відривати преамбулу від основного змісту Конституції, а тим більше протиставляти йому юридичну природу преамбули, немає підстав [5, с. 6].

Переходячи до положень першого розділу Основного Закону, варто зазначити, що він має назву «Загальні засади». У різних державах розділи, що стосуються питання засад конституційного ладу, можуть мати дещо інші назви («Засади конституційного ладу» в Росії чи Вірменії, «Основні положення» у Грузії чи Естонії, «Загальні принципи» у Греції чи Іспанії), але предмет регулювання залишається незмінним. Фактично статті, які містяться в цьому розділі, виступають як загальна частина для інших розділів і норм Конституції.

До речі, висловлювалась досить слушна пропозиція назвати розділ I Конституції «Загальні засади конституційного ладу». Це не тільки б зняло питання про значення положень, викладених у розділі I чинної Конституції, а й дало б змогу більш чітко тлумачити і розуміти окремі положення цього розділу [7, с. 481].

Базові цінності, які містяться у нормах Конституції, можна поділити на такі групи:

- цінності конституційного ладу, що стосуються людини та громадянина, громадянського суспільства;
- цінності конституційного ладу, що стосуються української державності;
- цінності конституційного ладу, які відносяться до організації влади;
- цінності конституційного ладу, які відносяться до інших важливих сфер суспільного буття [4, с. 15].

Нормативно-юридичним фундаментом першої групи цінностей (цінності конституційного ладу, що стосуються людини та громадянина, громадянського суспільства) виступає ст. 3 Конституції України, у частині першій якої вказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1].

Таким чином, жодне інше явище не може шануватись суспільством вище, аніж людина, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані саме цінності людини. Це суто філософське положення може набувати і значного практичного резонансу у випадку конкуренції цінностей: воно дає відповідні орієнтації державі, тим чи іншим осередкам суспільства, громадським організаціям, іншим суб'єктам (у тому числі й фізичним особам) при розв'язанні ціннісних колізій: не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною [5, с. 19–20].

Більше того, визнання людини найвищою соціальною цінністю має не лише виключно певне корпоративне значення, тобто пов'язане із осередками, які об'єднують людей. Воно на сьогодні справедливо вважається одним із основних (базових) принципів правового статусу людини, а також, що важливо та підкреслюється в науковій літературі, визначає зміст та структуру другого розділу Конституції України, який присвячений правам і свободам людини та громадянина, а також визначається як орієнтир у подальшому вдосконаленні правового статусу особистості, демократизації соціальних процесів на концептуальній основі [8, с. 227].

Проте О.Г. Кушніренко вважає, що якщо на час прийняття Конституції України визнання людини як найвищої соціальної цінності не викликало заперечень, то з плином часу в умовах реальної дійсності виникає безліч сумнівів відносно того, що держава та суспільство дійсно вважають пріоритетним становище людини [4, с. 15–16].

Справді, Україна займає друге місце у світі за рівнем смертності з показником 15,75 осіб на 1000 жителів. Про це йдеться у звіті Центрального розвідувального управління (ЦРУ) США. На першому місці – Південна Африка (17,36), слідом за Україною йдуть Лесото (15,02) і Чад (14,85) [9]. Ця статистична інформація ставить під сумнів сучасні ціннісні орієнтири держави, оскільки за 18 років функціонування Конституції показники життя людини лише зазнали погіршення, незважаючи на особливе ставлення до людини, її життя та здоров'я в нормах Основного Закону. Окрім того, певна зневага до людини як цінності простежується і серед населення нашої держави. За даними Управління ООН з наркотиків та злочинності, яке дослідило показники за 1995–2011 рр., в Україні в середньому скоюється 5,2 умисних вбивств на 100 тисяч населення за рік, що більш ніж у 8,5 разів перевищує показники Австрії чи майже в 5 разів вище аналогічних статистичних даних сусідньої Польщі [10].

В.В. Речицький теж достатньо аргументовано піддає сумніву панівне становище людини, її життя та здоров'я в ієрархії соціальних цінностей. Цінність фізичного життя людини відверто контрастує із цінністю збереження національної свободи: очевидно, що слова державного гімну України «Душу й тіло ми положим за нашу свободу» ставлять свободу вище від фізичного існування громадянина. Безсумнівним є те, що життя людини становить її найвищу особисту цінність. Проте нації відносно легко жертвують життям своїх громадян для збереження суверенітету, по-

літичної свободи і територіальної цілісності своєї країни [11, с. 81–82]. Ця позиція знаходить своє підтвердження і в сучасній історії України, коли заради свободи і незалежності нашої держави гинуть найкращі представники українського народу – люди, що боронять нашу землю та захищають наш спокій у східних регіонах. Більш того, впродовж останнього десятиріччя український народ неодноразово відстоював своє право на свободу: у 2004 році це стосувалося обрання Президента країни, а у 2013–2014 рр. – вибору зовнішньої політики нашої держави. Тому саме свобода, зважаючи на всі історичні звичаї нашого народу, може бути головною суспільною цінністю, ключовим досягненням та подальшим орієнтиром для усіх громадян України.

Ідея свободи закріплена в ряді конституційних принципів, але вихідним є положення ст. 19, ч. 1, відповідно до якої ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Тобто людина може робити все, що не заборонено законом. Надалі зазначене питання більш повно розкривається в другому розділі Конституції, який і присвячений правам, свободам та обов'язкам людини та громадянина. Наведемо декілька положень з другого розділу Конституції: усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21); кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29); кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33) [1].

Свобода – найвища цінність для держави, адже тільки вона перетворює блага на власність тих, хто їх набув; блага, які були набуті в рабстві, належать не рабам, а їх правителям. Ті, хто мають свободу, повинні її захищати. Це визнання приватної власності священною та неторканою було зроблено грецьким істориком та географом Страбоним ще в I столітті до н. е. [12, с. 457]. Тому згідно з ч. 4 ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом [1].

Право надає особі можливість захищатися від посягань на її свободу з боку інших суб'єктів, у тому числі з боку державної влади. Визначальну роль у цьому відіграють конституції. Сьогодні загальновизнано, що конституція є головним нормативно-правовим засобом забезпечення свободи особи. Це пов'язано з тим, що ідея, згідно з якою усі уряди прагнуть до пригнічення свободи і втручання до сфери органічних норм, стала майже класичним конституційним імперативом. Засвоївши цей імператив, конституції, які покликані перш за все гарантувати свободу, перешкоджають екстраполяції державного регулювання на ті сфери життя, які природним чином були і залишаються до- чи позаправовими [13, с. 267].

Тому цінності, що стосуються людини, громадянина та суспільства, тісно пов'язані з двома іншими групами, які стосуються цінностей конституційного ладу, що відносяться до української державності та організації влади.

Наприклад, для забезпечення свободи особи в межах української системи права принципове значення має положення ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, які передбачені Конституцією та законами України. Крім того, окреслення кордонів держав-

ної влади відбувається шляхом закріплення позитивної і негативної компетенції органів державної влади та органів місцевого самоврядування, розумного обмеження можливостей застосування розсуду. Останній аспект є принциповим. За влучним зауваженням Ф. Гаска, законодавче обмеження адміністративної дискреції (свободи дій) – визначальна проблема сучасності; така дискреція – це шпарина, через яку може втекти свобода кожної людини [14, с. 47].

Також покликана забезпечувати права і свободи людини і громадянина норма, що стосується організації і здійснення державної влади на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6 Конституції України). Поділ влади – фундаментальний принцип демократичної організації держави. Його втілення в життя досягається шляхом створення побудованої на деконцентрації влади системи державного керівництва. Деконцентрація є запорукою реалізації встановленої в ст. 5 Конституції України заборони узурпації державної влади – вона виключає небезпечно для громадської свободи надмірне зосередження влади в окремих державних органах [5, с. 38–39].

Висновки. Підсумовуючи цінності, які стосуються питань людини, української державності та організації влади, до першої групи можемо віднести цінності, що визначають правове становище індивіда в суспільстві і державі: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека; гідність та свобода людини; право на вільний розвиток особистості; сприяння держави консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури; право на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; прояв державою турботи про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави; єдність економічного простору і свобода економічної діяльності; плюралізм і рівний захист форм власності; ідеологічний і політичний плюралізм; громадянство України; рівність жінок і чоловіків.

А до групи цінностей, які зумовлюють організацію державної влади, закріплюють українську державність, включають такі цінності, як демократія і народний суверенітет; державний суверенітет України; цілісність і недоторканість території України в межах існуючого кордону; унітаризм; республіканська форма правління; поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; верховенство права; світський характер держави; розмежування державної влади та місцевого самоврядування; визнання чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України.

Науковці зазначають, що перелічені цінності також знаходять своє відображення та захист в інтерпретаційній та контрольній діяльності Конституційного Суду України та мають важливе значення в сучасних умовах конституційних перетворень в Україні [15, с. 108]. Наявність Конституційного Суду як єдиного органу конституційної юрисдикції в нашій державі, метою якого є забезпечення верховенства Основного Закону, лише сприяє охороні та захисту цінностей конституційного ладу. Адже в процесі конституційно-контрольної діяльності саме він повинен офіційно підкреслити конституційну значимість цінностей конституційного ладу. Варто зазначити, що в практиці діяльності Конституційного Суду отримали своє обґрунтування і деякі формально не зафіксовані в Конституції України цінності, такі як справедливість, стабільність та інші [4, с. 16].

Отже, той факт, що в Основному Законі об'ємно втілено основоположні правові цінності, свідчить про те, що є всі підстави говорити про Конституцію як соціальну цінність. Але при цьому важливо, щоб це усвідомлювалося населенням, владними структурами, недержавними організаціями. На жаль, до усвідомлення суспільною думкою положення про особисту цінність Конституції ще далеко. Це пов'язано з ситуацією в соціально-економічній і політико-правовій сферах, з неодноразовим порушенням приписів Конституції України державними органами, посадовими особами, з відсутністю чіткої системи правового виховання. Тому необхідно, щоб зусилля державних і недержавних інституцій були спрямовані на підвищення престижу Конституції України. Слід підкреслювати її демократичні засади, роль у забезпеченні перетворень у державі та суспільстві, її значущість для гарантування прав і свобод людини і громадянина [16, с. 50].

Тому вкрай важливо, щоб майбутні зміни до Конституції України вносились у повній відповідності до прийнятих процедур, не повторюючи помилок попередніх років, а Конституційний Суд України мав за мету захист конституційних цінностей, забезпечення стабільності конституційного ладу, а не керувався у своїй діяльності іншими чинниками.

Список використаної літератури

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 141 с.
2. Яковюк І.В. Роль цінностей у процесі формування правової культури і правової системи / І.В. Яковюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип. 14. – Х. : Право, 2007. – С. 3–14.
3. Ройзман Г.Б. Понятие и юридическая природа конституционных ценностей / Г.Б. Ройзман // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 1. – С. 18–24.
4. Кушніренко О.Г. Базові цінності конституційного ладу та їх взаємозв'язок з правовими принципами // Формування європейського правового простору: історія і сучасність :

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : НДІ держ. буд-ва, 2011. – С. 15–17.

5. Конституція України. Науково-практичний коментар / В.Я.Таций, О.В.Петришин, Ю.Г.Барабаш.; Нац.акад.прав.наук України. – 2-го вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2012. – 1128 с.
6. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України / Ф.Веніславський // Право України. – 2010. – № 2. – С. 120–128.
7. Тацій В.Я. Конституційний лад України: проблеми удосконалення / В.Я. Тацій // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю. – Х. : Право / В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, В.І. Борисов. – 2010. – С. 472–484.
8. Тодька Ю.Н. Тодька О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. – Киев, 2004. – 368 с.
9. Україна за рівнем смертності на 1000 жителів займає друге місце в світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/top/society/ukraine-po-urovnyu-smertnosti-na-1000-zhiteley-zanimaet-vtoroe-18062013154400>.
10. Intentional homicide, number and rate per 100,000 population (1995–2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.webcitation.org/6D2F0AMLR>.
11. Конституціоналізм. Коротка версія (читанка з конституціоналізму для зацікавлених) / В.В. Речицький. – Х. : Права людини, 2014. – 264 с.
12. Страбон География / пер. с др.-греч. Г.А. Стратановского, под ред. О. О. Крюгера, С.Л. Утченко. – М. : Ладомир, 1994. – 944 с.
13. Речицький В.В. Політична активність. Конституційні аспекти. – К., 1999. – 437 с.
14. Право і свобода : загальнотеоретичні проблеми / С.Погребняк // Вісник Академії правових наук України. 2006 р. – № 4(47). – Х. : Право, 2006. – С. 35–47.
15. Салей М. Система конституційних цінностей в Україні / М.Салей // Юридичний вісник. – 2013 р. – Одеса : Юридична література, 2013 – С. 105–109.
16. Тодика Ю.М. Конституція України як соціальна цінність / Ю.М. Тодика // Вісник Академії правових наук України. – 2000р. – № 4(23). – Х. : Право, 2000. – С. 46–54.